

تعهد ولایی در شعر شیعی صدر اسلام

پدیدآورده (ها) : محلاتی، حیدر
ادیان، مذاهب و عرفان :: شیعه شناسی :: بهار 1389 - شماره 29 (علمی-
پژوهشی/ISC)
از 209 تا 232
آدرس ثابت : <https://www.noormags.ir/view/fa/articlepage/558583>

دانلود شده توسط : سیده مریم طباطبایی
تاریخ دانلود : 04/03/1398

مرکز تحقیقات کامپیوتری علوم اسلامی (نور) جهت ارائه مجلات عرضه شده در پایگاه، مجوز لازم را از صاحبان مجلات، دریافت نموده است، بر این اساس همه حقوق مادی برآمده از ورود اطلاعات مقالات، مجلات و تألیفات موجود در پایگاه، متعلق به "مرکز نور" می باشد. بنابر این، هرگونه نشر و عرضه مقالات در قالب نوشتار و تصویر به صورت کاغذی و مانند آن، یا به صورت دیجیتالی که حاصل بر گرفته از این پایگاه باشد، نیازمند کسب مجوز لازم، از صاحبان مجلات و مرکز تحقیقات کامپیوتری علوم اسلامی (نور) می باشد و تخلف از آن موجب پیگرد قانونی است. به منظور کسب اطلاعات بیشتر به صفحه [قوانین و مقررات](#) استفاده از پایگاه مجلات تخصصی نور مراجعه فرمائید.

پایگاه مجلات تخصصی نور

تعهد ولایی در شعر شیعی صدر اسلام

دکتر حیدر محلاتی

استادیار دانشگاه قم

چکیده

در سال‌های آغازین ظهور اسلام، ادبیات با مقوله تعهد و پایبندی به مبانی اعتقادی و ایمانی آشنا شد. در دوره جدید، بسیاری از شاعران، اشعاری با محوریت دین سرودند و فضایل و مناقب پیامبر اکرم صلی الله علیه و آله را به نظم درآوردند. این توجه به دین، در اشعار شاعرانی که گرایش‌های شیعی داشتند، بیشتر نمایان بود. از موضوعات بسیار مهم و قابل توجه در شعر متعهد شیعی، موضوع ولایت امیرالمؤمنین علی بن ابی طالب علیه السلام است. مقاله حاضر، ادبیات متعهد به ولایت در صدر اسلام را مورد بحث و بررسی قرار داده، جزئیات و خصوصیات این نوع ادبیات را بیان می‌کند.

کلیدواژه‌ها: دوران صدر اسلام، شعر شیعی، ادبیات متعهد، ادبیات اهل بیت علیهم السلام.

مقدمه

دوران صدر اسلام که چهار دهه نخست حکومت اسلامی است، دورانی سرشار از جهاد و نبرد برای گسترش دین مبین اسلام و برافراشتن پرچم توحید بود. مسلمانان با ایثار جان و مال خود، به تقویت نهال نوپای حکومت حق پرداخته، توسعه همه‌جانبه ارزش‌های ایمانی را ملاک کار خود قرار داده‌اند. در این ره، کارآمدی ابزار شعر در نشر اسلام کمتر از شمشیر نبوده، بلکه در مواردی برآن‌تر و قاطع‌تر نیز بوده است. نگاه شاعران به ارزش‌های اسلامی که نگاهی تازه به شمار می‌رفته، پدیده شعر متعهد را به عرصه ظهور رساند. این رویکرد جدید که بیشتر سعی داشت حقایق را به جامعه و فرهنگ جامعه منتقل نماید، به ادبیات به طور اعم و شعر به طور اخص جان تازه‌ای بخشید و معانی ادبی و شعری را از قالب‌های پوچ و توخالی رهانید. شاعران متعهد این دوران با زبان شیوای شعری خود می‌کوشیدند آموزه‌های پیامبر اکرم صلی الله علیه و آله و ائمه اهل بیت علیهم السلام را در جامعه دینی پی‌ریزی نمایند و مفاهیمی چون سعادت، عدالت، فضایل اخلاقی، انسان‌دوستی، ستم‌ستیزی، ایثار و فداکاری را در شعور اجتماعی بگسترانند؛ از این رو شعر متعهد، شعری پایبند به مبانی دین و اصول اخلاقی شناخته شده، رسانه‌ای اثربخش برای احقاق حق قلمداد گشته است.

بررسی موضوع

در دوران پرحادثه صدر اسلام، شاعرانی پا به عرصه ظهور نهادند که آرمان‌شان اطاعت از فرمان خدا و عمل به رهنمودهای پیامبر خدا بود. این شاعران دین‌محور نفوذ ژرفی در جان و دل مردم داشتند و تأثیر اشعارشان بسیار پردامنه بود. در این مقاله به اشعار شیعی ده تن از برجسته‌ترین شاعران متعهد این دوران که اشعاری پرمحتوا، قابل توجه و شایسته بررسی در این خصوص داشتند، می‌پردازیم تا از ویژگی‌ها، رویدادها، موضوعات و میزان تأثیر اشعارشان در جامعه آگاهی یابیم.

۱. کعب بن زهیر

از نخستین شاعران نام‌آور عصر صدر اسلام کعب بن زهیر است. شهرت وی بیشتر به سبب قصیده مشهورش «بانت سعاد» در مدح پیامبر اکرم صلی الله علیه و آله است. این شاعر بلندآوازه قصیده دیگری در ستایش امیرالمؤمنین علی بن ابی‌طالب علیه السلام دارد که بنی‌امیه تلاش‌های فراوانی کردند تا در دسترس عموم قرار نگیرد. محمد بن المبارک معروف به ابن‌میمون بغدادی که پس از سال ۵۸۹ق وفات یافته است، در موسوعه ادبی خود که منتهی الطلب من أشعار العرب نام دارد، گفته است: «این قصیده را کعب در مدح امیرالمؤمنین علی علیه السلام سرود و بنی‌امیه از روایت آن و افزودن آن به اشعار کعب جلوگیری می‌کردند» (ابن‌میمون، ۱۹۹۷م، ج ۱، ص ۲۲-۲۳). سرانجام این قصیده تاریخی و بسیار مهم کعب در دیوان تصحیح‌شده ایشان به چاپ رسید و علی‌فاعور محقق این دیوان، در توضیح این قصیده، بر آن نکته تأکید کرده است (کعب بن زهیر، ۱۹۸۷م، ص ۴).

این قصیده از چند بُعد حائز اهمیت است؛ یکی به سبب سُراینده‌اش که شاعری توانمند است و در طبقه اول شاعران صدر اسلام قرار دارد؛ دیگری موضوع قصیده که همان مدح و ستایش امیرالمؤمنین علیه السلام است. شاعر در این قصیده سعی داشته فضایل و سجایای اخلاقی امام علی علیه السلام را در قالبی زیبا و ساده و به دور از خیال پردازی بیان نماید. بُعد مهم دیگری نیز برای این قصیده باید در نظر گرفت و آن، قدمت قصیده است. گرچه به تحدید روشن نیست که شاعر این قصیده را در زمان حیات پیامبر اکرم صلی الله علیه و آله سروده است یا پس از رحلت ایشان، اما آنچه مسجل است اینکه این قصیده در دوران آغازین تشیع ورد زبان‌ها بوده است؛ لذا چندان دور از واقعیت نیست که این قصیده را جزء نخستین اشعار متعمد شیعی قلمداد کنیم.

کعب بن زهیر در این قصیده پس از تغزل و پیروی از سبک رایج قصاید مشهور جاهلی، به ستایش امام علی علیه السلام پرداخته، می‌گوید:

إِنَّ عَلِيًّا لَمِيمُونَ نَقِيْبَةٌ بِالصَّالِحَاتِ مِنَ الْأَعْمَالِ مَشْهُورٌ
 صِيهُرُ النَّبِيِّ وَ خَيْرُ النَّاسِ مُفْتَخِرًا فَكُلُّ مَنْ رَامَهُ بِالْفَخْرِ مَفْخُورٌ
 صَلَّى الطُّهُورُ مَعَ الْأُمِّيِّ أَوْلَهُمْ قَبْلَ الْمَعَادِ وَ رَبُّ النَّاسِ مَكْفُورٌ
 مُقَاوِمٌ لِيَطْفَاةِ الشَّرْكِ يَضْرِبُهُمْ حَتَّى اسْتَقَامُوا وَ دِينَ اللَّهِ مَنْصُورٌ
 بِالْعَدْلِ قُمْتَ أَمِينًا حِينَ خَالَفَهُ أَهْلُ الْهَوَى وَ ذُوو الْأَهْوَاءِ وَ الزُّورُ
 يَا خَيْرَ مَنْ حَمَلْتَ نَعْلًا لَهْ قَدَمِ بَعْدَ النَّبِيِّ لَدَيْهِ الْبَغْيُ مَهْجُورُ
 أَعْطَاكَ رَبُّكَ فَضْلًا لِأَزْوَالِ لَهْ مِنْ أَيْنَ أَنْتَى لَهْ الْأَيَّامُ تَغْيِيرُ

(همان، ص ۴۰)

ترجمه: علی علیه السلام دارای اخلاقی والاست و در کارهای نیک شهرت دارد. او داماد پیامبر است و هیچ کس از نظر شرافت و افتخار یارای مباحات با او نیست. او نخستین کسی بود که با پیامبر اکرم صلی الله علیه و آله نماز به‌پاداشت، در حالی که دیگران به خداوند متعال شرک می‌ورزیدند. با مشرکان سرکش جنگید تا دین خداوند پیروز گشت. تو برای برقراری عدالت قیام کردی، در حالی که دیگران با عدالت مخالفت می‌کردند. ای شریف‌ترین مردم پس از پیامبر! و ای دورترین مردم از گمراهی! خداوند تو را مقام و منزلتی ارزانی داشته که فناپذیر است.

شاعر در این قصیده علاوه بر ذکر سجایای اخلاقی منحصر به فرد امام علی علیه السلام مانند شهامت، شجاعت، عدالت‌خواهی، ظلم‌ستیزی و دیگر فضایل بی‌نظیر مولی‌الموحدين علیه السلام، به برجستگی‌هایی اشاره می‌کند که تنها مخصوص حضرت علی علیه السلام است و دیگر صحابه مقرب پیامبر اکرم صلی الله علیه و آله از این ویژگی‌ها محروم‌اند؛ از آن جمله می‌توان سبقت در ایمان به رسول خدا صلی الله علیه و آله، دامادی پیامبر اکرم صلی الله علیه و آله و عصمت و پاکی او از گناه و شرک را نام برد. شاعر با اشاره به این خصوصیات برجسته امیرالمؤمنین علیه السلام نخستین مبانی و اصول تعهد شعری را پی‌ریزی نموده، شعر شیعی را به سوی تکامل هدایت کرده است.

۲. حستان بن ثابت انصاری

از دیگر شاعران بزرگ صدر اسلام، حستان بن ثابت انصاری است. پیامبر اکرم صلی الله علیه و آله در کارآمدی شعر وی در راستای حمایت از دین مبین اسلام و رویارویی با دشمنان سرسخت آن، این چنین فرمودند: «لاتزال یا حستان مؤیداً بروح القدس ما نصرتنا بلسانک»؛ ای حستان! تا زمانی که زبان گویای تو پشتیبان ماست، روح القدس همواره مؤید توست (الشریف الرضی، ۱۴۰۶ق، ص ۴۲). لفظ «لاتزال» که تعهد شاعر نسبت به آموزه‌های اسلام را نشان می‌دهد، گواهی بر ویژگی تعهد است که شاعر به اصول معتقدات خویش، پایبندی مداوم داشته باشد. این مداومت و ثابت‌قدمی به حمایت از نهضت اسلامی و مواظبت از دستاوردهای عظیم پیامبر اکرم صلی الله علیه و آله و گسترش اخلاق مداری و انسان‌پروری در جامعه اسلامی توسط رسانه‌ای چون شعر عمومیت می‌بخشد و در میان اقشار مختلف مردم انتشار وسیعی می‌یابد.

حستان بن ثابت اشعار فراوانی در حمایت از پیامبر اکرم صلی الله علیه و آله و دفاع از دین اسلام سروده است و موضع‌گیری‌های مهمی در حوادث مختلف از خود نشان داده است؛ اما

این امر پس از رحلت پیامبر اکرم صلی الله علیه و آله با توجه به فضای سیاسی حاکم بر جامعه و فشارهای گوناگون سیاسی، ادامه نیافت و شاعر تحت تأثیر ترندهای تبلیغاتی مخالفان خط مشی اهل بیت علیهم السلام قرار گرفت و از عهده‌گیری مواضع قبلی خویش شانه خالی کرد.

شاید همین امر بود که ابن شهر آشوب مازندرانی، حسان بن ثابت را جزء شاعران متکلف اهل بیت علیهم السلام می‌داند؛ در واقع این «متکلف بودن» به اعتبار شفاف نبودن موضع ایشان و عدم مداومت وی در حمایت از مکتب راستین اهل بیت علیهم السلام است (ابن شهر آشوب، ۱۹۶۱ م، ص ۱۵۳).

یکی از مواضع مهم شاعر در اثبات ولایت امیرالمؤمنین علیه السلام، سروده شورانگیز وی در «غدیر خم» است. حسان در این سروده مهم، به صراحت، جانشینی امام علی علیه السلام در خلافت مسلمانان پس از پیامبر اکرم صلی الله علیه و آله را اعلام می‌کند و می‌گوید:

يُنَادِيَهُمْ يَوْمَ الْغَدِيرِ تَبِيَّهُمْ
يَخُومُ وَاسْتَمِعَ بِالرَّسُولِ مُنَادِيَا

و قَالَ فَمَنْ مَوْلَاكُمْ وَ لِيَتَّكِمَ
فَقَالُوا وَ لَمْ يَبْدُوا هُنَاكَ التَّعَادِيَا

الهِكَ مَوْلَانَا وَ أَنْتَ وَلِيُّنَا
وَ لَنْ تَجِدَنَّ مَنَا لَكَ الْيَوْمَ عَاصِيَا

فَقَالَ لَهُ: قُمْ يَا عَلِيُّ، فَاِنِّي
رَضِيْتُكَ مِنْ بَعْدِي اِمَامًا وَ هَادِيَا

فَمَنْ كُنْتُ مَوْلَاهُ فَهَذَا وَلِيُّهُ
فَكُونُوا لَهُ اَنْصَارَ صِدْقِ مَوَالِيَا

هُنَاكَ دَعَا اللّٰهُمَّ وَالِ وَاِلَيْهِ
وَ كُنْ لِلَّذِي عَادَى عَلِيًّا مُعَادِيَا

(شیخ المفید، ۱۹۹۳ م، ج ۱، ص ۱۷۷)

ترجمه: پیامبر اکرم ﷺ در روز غدیر خم، مردم را فراخواند و گفت: کیست مولا و رهبر شما؟ همه گفتند: خداوند مولای ماست و تو رهبر ما هستی، و هیچ کس در این امر نافرمانی نمی‌کند. آن‌گاه فرمود: ای علی! به پا خیز! من تو را امام و هادی این مردم پس از خود برگزیدم. هر کس من مولای او بودم، علی مولای اوست؛ پس یارانی باصدق و وفا برای ایشان باشید. آن‌گاه پیامبر دعا فرمود: خدایا! یاران علی را یاری‌رسان و با دشمنان علی بستیز.

این ابیات بسیار مهم حستان که سندی بسیار درخور توجه در اثبات رهبری امام علی ﷺ است، از دیوان وی محو گشته است؛ با اینکه منابع مهم اهل سنت و شیعه این اشعار را نقل کرده، صحت آن را به اثبات رسانده‌اند.

علامه امینی در یک پژوهش آماری، به بیش از سی منبع تاریخی که این اشعار را نقل کرده‌اند، اشاره کرده است و به تفصیل دربارهٔ سند روایی آن توضیح داده است؛ از جمله این منابع: کتاب الولاية ابوسعید سجستانی، و کتاب المسترشد محمد بن جریر طبری، و کتاب فرائد السمطين صدرالدین حموی، و کتاب مرقاة الشعر مرزبانی، و کتاب الإمامی شیخ صدوق و کتاب‌های دیگر (امینی، ۱۹۷۷، ج ۲، ص ۳۴). باید گفت: این تنها ابیاتی از حستان نبود که دست شررآلود دشمنان اهل بیت ﷺ به سوی آن نشانه رفته است، بلکه ابیات و اشعار مهم دیگری نیز در مدح امام امیرالمؤمنین علی بن ابی‌طالب ﷺ از دیوان حستان بن ثابت حذف شده است. نمونهٔ ذیل از آن جمله است:

جَزَى اللهُ خَيْراً وَ الْجَزَاءُ بِكَفِّهِ
أَبَا حَسَنٍ عَنَّا وَ مَنْ كَأَبِي حَسَنٍ

سَبَقَتْ قُرَيْشاً بِالذِي أَنْتَ أَهْلُهُ
فَصَدْرُكَ مَشْرُوحٌ وَ قَلْبُكَ مَمْتَحَنٌ

(یعقوبی، [بی‌تا]، ج ۲، ص ۱۲۸)

ترجمه: خداوند به علی جزای خیر بدهد، و کیست مانند علی. تو در شایستگی از تمامی قریشیان پیشی گرفتی و امتحان خود را پس داده‌ای.

همچنین ابیات معروف ذیل که حسان در مدح امیرالمؤمنین علیه السلام در کارزار خیبر سروده است و حضرت را به نیکی ستوده است:

و كانَ عَلِيٌّ أَرْمَدَ الْعَيْنِ يَبْتَفِي دَوَاءَ فَلَمَّا لَمْ يَحْسَنْ مَدَاوِيَا

شفاهُ رَسُولُ اللَّهِ مِنْهُ يَتَفَلِي فَبورَكَ مَرَقِيًّا وَ بوركَ راقِيَا

و قالَ سَأعطى الرايةَ اليَوْمَ ماضِيًّا كَمِيًّا مُجَبًّا لِلرَسُولِ مُواليا

يُحِبُّ الهى وَ الإلهُ يُحِبُّهُ به يفتحُ اللهُ الحصونَ الأوابيا

فأصفى بها دونَ البريةِ كلَّها عليًّا وَ سماءُ الوزيرِ المؤاخيا

(شريف المرتضى، ۱۴۱۰ق، ج ۴، ص ۱۰۴)

ترجمه: علی علیه السلام در جنگ خیبر دچار چشم‌درد شد و در پی طبیب بود. پیامبر اکرم صلی الله علیه و آله با آب دهان خود او را درمان کرد و گفت: بپرق جنگ به دست کسی می‌دهم که شجاع و دوستدار خدا باشد. خدا را دوست می‌دارد و خداوند نیز او را. پیامبر اکرم صلی الله علیه و آله این خصلت را به علی علیه السلام اختصاص داد و او را وزیر و برادر خود نامید.

۳. نابهغه جعدی

ذکر مناقب امام علی علیه السلام و یادآوری ولایت ایشان، از موضوعات اصلی شعر شیعی متعهد در صدر اسلام است. نابهغه جعدی همانند دیگر شاعران به موضوع فضایل

امام پرداخته، همواره در پایان اشعارش به موضوع خلافت ایشان اشاره می‌کرده است؛ از آن جمله شعر معروف وی است:

قَدْ عَلِمَ الْمِصْرَانِ وَالْعِرَاقُ
أَنَّ عَلِيًّا فَحَلَّهَا الْعِتَاقُ

أَبِيضٌ جَحْجَاحٌ لَهْ رَوَاقُ
وَأُمَّةٌ غَالِيٌ بِهَا الصِّدَاقُ

أَكْرَمُ مَنْ شُدَّ بِهِ نِطَاقُ
إِنَّ الْأَكْسَى جَارُوكَ لَا أَفَاقُوا

لَهُمْ سِيَاقٌ وَلكُمْ سِيَاقُ
قَدْ عَلِمْتَ ذَلِكُمْ الرِّفَاقُ

سُقْتُمْ إِلَى نَهْجِ الْهُدَى وَ سَاقُوا
إِلَى التِّي لَيْسَ لَهَا عِرَاقُ

فِي مَلَّةٍ عَادَتْهَا النِّفَاقُ

(نابغه الجعدی، ۱۹۹۸م، ص ۱۰۹-۱۱۱)

ترجمه: مردم بصره و کوفه و تمامی سرزمین عراق، نیک دانستند که علی دلیرمردی اصیل، سروری پاک‌نژاد و جوانمردی خوش‌عهد و پیمان است. آنان در کنار تو بودند، اما هریک سمت و سویی داشتند. یاران تو در راه هدایت قدم گذاشتند و مخالفان تو، راه ملت عراق را در پیش گرفتند؛ ملتی که نفاق عادت اوست.

نابغه جعدی در این شعر، دودستگی مردم را به وضوح نشان می‌دهد؛ دسته‌ای پیرو راه علی علیه السلام که همان راه حق و هدایت است و دسته‌ای گمراه که راه پرفروغ علی علیه السلام را گم کرده، به اردوی مخالفان علی علیه السلام پناه آورده‌اند. این شعر نابغه، معرف پایبندی شاعر و ایمان و باور وی به خط مشی نورانی علی علیه السلام است. این مسئله یکی از شاخصه‌های مهم شعر متعهد شیعی در دوران صدر اسلام است.

باز در همین راستا، نابغه جعدی در شعری دیگر، حقانیت امام علی علیه السلام در جانشینی پیامبر اکرم صلی الله علیه و آله و پیمان‌شکنی قبایل عرب در روز سقیفه و مخالفت آنان با نص صریح پیامبر اسلام صلی الله علیه و آله در انتخاب علی علیه السلام پس از وی را یادآوری می‌کند. او می‌گوید:

قولا لأصلحِ هاشم إن أنتمَا لا قبتماهُ فقد خللت أرومتها
وإذا قریش بالفخارِ تساجلت کنتَ الجدیدِ به و کنتَ زعیمتها
وعلیکَ سلّمت الغداة بامرِة للمؤمنینَ فما رعت تسلیمتها
نکنتَ بنو تَیم بنِ مرّة عهدِة قتبوات نیرآنها و جحیتها
و تخاصمت یوم السقیفة والذی فیہ الخصام غدا یكون خصیتها

(قمی، ۱۴۲۳ق، ص ۱۶۵)

ترجمه: به آن مرد کم‌موی هاشمی بگویند: اگر قریش فخرفرشی نماید، تو پرافتخارترین آنها هستی. با تو بیعت کردند و پیمان شکستند؛ پس آنان سزاوار آتش جهنم‌اند. در «سقیفه» حق تو را تباه کردند، اما در روز قیامت آن حق را از آنان خواهی گرفت.

۴. أبو الهیثم بن التیهان

ابوالهیثم بن التیهان از یاران پاکباز پیامبر اکرم صلی الله علیه و آله و از بزرگان انصار، یکی دیگر از شاعران متعهد و مجاهد عصر صدر اسلام است که در سال ۳۷ هجری در جنگ صفین به شهادت رسید. شیخ طوسی در کتاب رجال خود، او را از یاران و راویان امیرالمؤمنین علی بن ابی‌طالب علیه السلام برشمرده است (طوسی، ۱۴۱۵ق، ص ۸۶).

این شاعر رزمنده، همواره در نبردهای حق علیه باطل شرکت داشته، اشعار حماسی و شورانگیزی در دفاع از اسلام و جبهه توحید سروده است. از جمله اشعار متعهدانه‌ای که در دفاع از مذهب حق و ولایت امیرالمؤمنین علی علیه السلام سروده، اشعاری است که در جنگ جمل به نظم درآورده است. از معروف‌ترین آنها، دو شعر زیر است:

إِنَّ قَوْمًا بَغَوْا عَلَيْكَ وَكَادُوا
 وَعَابُواكَ بِالْأُمُورِ الْقَبِيحِ
 أَبْتَرُوا نِعْمَةً عَلَيْكَ مِنَ اللَّهِ وَ
 قَرَّمَا يَدُوكَ قَرْنَ النَّطَاحِ
 وَإِمَامَاتَنَا أَوَى الْأُمُورُ إِلَيْهِ
 وَلَجَأًا يَلْسِنُ غَرْبَ الْجَمَاحِ
 حَاكِمًا تَجْمَعُ الْإِمَامَةُ فِيهِ
 هَاشِمِيًّا لَهُ عِراضُ الْبَطَاحِ
 يَا وَصِيَّ النَّبِيِّ نَحْنُ مِنَ الْخَلْقِ
 سَقَّ عَلِيٌّ مِثْلَ تَهْجَةِ الْإِصْبَاحِ
 لَيْسَ مَنَّا مَنْ لَمْ يَكُنْ لَكَ فِي اللَّهِ
 لَهُ وَلِيًّا عَلَيَّ الْهُدَى وَالْفَلاحِ

(شیخ المفید، ۱۴۰۳ق، ص ۱۵۶)

ترجمه: ای علی! کینه‌توزی و دشمنی این قوم به سبب حسادت است. در تو نعمتی از سوی خداوند متعال یافتند که مختص توست. دلیرمردی بی‌باک که حریفان را به زانو در می‌آورد و امامی که زمام امور را در دست می‌گیرد و حاکمی که امامت مسلمانان را بر عهده دارد. ای وصی پیامبر! جبهه حق برای ما چون روز روشن است. همه ما در راه هدایت و رستگاری، پیروان تویم.

شاعر در این ابیات نه تنها به مدح امام اکتفا نمی‌کند، بلکه به سه ویژگی مهم امام نیز می‌پردازد. شجاعت، امامت و ولایت از جمله ویژگی‌هایی است که شاعر در این ابیات نام می‌برد، و این نشان‌دهنده آن است که مسلمانان کاملاً بر حقانیت

امیرالمؤمنین علی علیه السلام در رهبری جامعه اسلامی واقف بودند. شاعر متعهد نیز همواره خود را به ابراز این خصوصیات منحصر به فرد امام و آگاه کردن مردم نسبت به این امر مهم ملزم می‌داند.

ابن‌التبهان در شعر دیگری، باز بر خصوصیات مذکور تأکید می‌کند و می‌گوید:

قُلْ لِلزَّبِيرِ وَقُلْ لِمَنْ لَطَحَ اِنْتَا نحنُ الذينَ شعارنا الانصارُ

نحنُ الذينَ رأت قريشُ فعلنا يومَ القليبِ اولئك الكفارُ

كنا شعارَ تبينا و دنازه تفديده من الروح و الابصارُ

ان الوصى امامنا و ولينا برح الخفاء و باحت الاسرارُ

(ابن ابی‌الحدید، ۱۹۵۹م، ج ۱، ص ۱۴۳-۱۴۴)

ترجمه: به زبیر و طلحه بگویند ما همان انصار پیامبریم و قریش کارزار ما را با کفار خیبر دیده است. با جان و دل از پیامبر اکرم صلی الله علیه و آله دفاع کرده‌ایم و اینک بر همگان آشکار است که علی علیه السلام وصی پیامبر است و امام و ولی ماست.

اصرار این شاعر بر معرفی چهره واقعی جانشین پیامبر اکرم صلی الله علیه و آله از رهگذر شناسایی و بیان ویژگی‌های بایسته امیرالمؤمنین علی بن ابی‌طالب علیه السلام نشان‌دهنده وظیفه سنگین شاعر متعهد، نسبت به مکتب اهل‌بیت علیهم السلام است که شعر را در خدمت آرمان‌های والای دین مبین اسلام و مکتب راستین تشیع قرار می‌دهد.

۵. أبو الأسود الدؤلی

از دیگر شاعران شیعی متعهد این دوران، ابوالأسود الدؤلی شاگرد امام علی علیه السلام در آموختن و بنیان نهادن علم نحو عربی است. بنا به گفته صاحب‌الآغانی، ابوالأسود از

راویان و فقیهان پس از رحلت پیامبر اکرم صلی الله علیه و آله و از شیعیان علی رضی الله عنه بوده است (أبوالفرج الاصفهانی، ۱۹۹۵م، ج ۱۲، ص ۳۴۶).

تعهد شیعی ابوالأسود دؤلی بر خلاف تعدادی از شاعران محافظه کار، تعهدی روشن و بدون ملاحظه کاری است. موضع گیری های او در قبال دشمنان علی رضی الله عنه سازش ناپذیر است و این نشان از آن دارد که تشیع او، تشیع راستین و پایدار بوده است. اشعار متعددی از او نقل شده که همگی حکایت از عشق و شیفتگی این شاعر به اهل بیت علیهم السلام دارد، مانند ابیات ذیل:

يَقُولُ الْأَرْدَلُونُ بِنُوقِشِيرٍ طَوَالَ الدَّهْرِ لَا تَنْسِي عَلِيًّا
 فَقُلْتُ لَهُمْ وَكَيْفَ يَكُونُ تَرْكِي مِنْ الْأَعْمَالِ مَفْرُوضاً عَلَيَّا
 أَحِبُّ مُحَمَّدًا حُبًّا شَدِيداً وَعَبَّاساً وَحَمْزَةَ وَالْوَصِيًّا
 بَنِي عَمِّ النَّبِيِّ وَأَفْرِيَّتِيهِ عَدَاةً لِلنَّاسِ كُلِّهِمْ إِيَّا
 هُمْ أَهْلُ النَّصِيحَةِ غَيْرِ شَكٍّ وَأَهْلُ مَوَدَّتِي مَا دُمْتُ حَيًّا
 رَأَيْتُ اللَّهَ خَالِقَ كُلِّ شَيْءٍ هَدَاهُمْ وَاجْتَبَى مِنْهُمْ نَبِيًّا
 وَلَمْ يَخْصِصْ بِهَا أَحَدًا سِوَاهُمْ هَنِئِمَّا مَا اصْطَفَاهُ لَهُمْ مَرِيًّا

(همان، ص ۳۷۲)

ترجمه: فرومایگان بنی قشیر می گویند: تا کی از علی یاد می کنی! به آنان گفتیم: چگونه عملی را ترک کنم که بر من واجب و فرض است. حضرت پیامبر اکرم صلی الله علیه و آله را بسیار دوست می دارم و نیز عباس و حمزه و علی را. خاندان پیامبر محبوب ترین مردم نزد من هستند. بی شک آنان اهل پند و اندرزند و تا آخر عمر دوستدارشان

خواهم بود. خداوند متعال آنان را برگزید و کسی را بر آنان مقدم نشمرد، پس گرامی باد این گزینش فرخنده!

ابوالأسود دؤلی در شعری دیگر همانند ابوالهیثم بن التیهان، عداوت با علی علیه السلام را ناشی از حسادت و کینه‌ورزی دشمنانش می‌داند؛ چون هرگز دست آنها به گوشه‌ای از کمالات علی علیه السلام نخواهد رسید:

حَسَدُوا الْفَتَىٰ إِذْ لَمْ يَنَالُوا سَعِيَّةَ
فَالْكَلُّ أَعْدَاءُ لَهٗ وَ خُصُومُ

كَضَرَّائِرِ الْحَسَنَاءِ قُلْنَ لَوْ جَهَّهَا
حَسَدًا وَ بَغِيًّا أَنْتَ لَدَمِيمٌ

(ابن ابی الحدید، ۱۹۹۵م، ج ۱، ص ۳۱۹)

ترجمه: به علی رشک می‌برند؛ چون به سعی و تلاش علی دست نیافتند. پس همگی دشمن علی شدند؛ مانند رقیبان زن زیباروی که از حسادت به او بگویند چهره تو نازیباست.

از دیگر مواضع استوار و روشن دؤلی خطبه ایشان پس از شهادت امام علی علیه السلام است. وی در این خطبه، فضایل و مناقب امام علی علیه السلام را بر می‌شمرد و بر دشمنانش سخت می‌تازد که چگونه این رکن رکن ایمان را در شب قدر به شهادت رساندند و مسلمانان را به سوگ نشاندد. ابوالأسود در پایان خطبه‌اش مردم را به بیعت با فرزند برومند امام علی علیه السلام، یعنی امام حسن مجتبی علیه السلام فرا می‌خواند، و ابیات زیر را در نکوهش معاویه می‌سراید:

أَلَا أَبْلَغُ مُعَاوِيَةَ ابْنَ حَرْبٍ
فَلَا قَرَّتْ عِيُونَ الشَّامِتِينَ

أَفْسَى شَهْرِ الصِّيَامِ قَجَعْتُمُونَا
بَخِيرِ النَّاسِ طُرًّا أَجْمَعِينَا

قَتَلْتُمْ خَيْرَ مَنْ رَكِبَ الْمَطَايَا
وَ خَيْسَهَا وَمَنْ رَكِبَ السَّفِينَا

إذا استقبلت وجهه أبي حسين رأيت الدرراق الناظرينا
لقد علمت قریش حيث حلت بأنك خيرها خستباً وديننا

(ابوالفرج الاصفهانی، ۱۹۹۵م، ج ۱۲، ص ۳۸۰-۳۸۱)

ترجمه: به معاویه و سرزنش گران بگویند: شاد نباشید که بهترین خلق خدا را در ماه صیام کشته‌اید و بهترین سوار را به شهادت رسانده‌اید. اگر چهره علی را ببینی، گویی مروارید زیبا را می‌نگری. براستی قریش نیک دانست که علی از نظر شرف و دین، بهترین مردم است.

۶. خزیمه بن ثابت انصاری

از دیگر شاعران مقدم این دوران، خزیمه بن ثابت انصاری معروف به ذوالشهادتین است. وی از بزرگان و دلاورمردان قبیله اوس است که در سال ۳۷ هجری در کنار امام علی علیه السلام در جنگ صفین جنگید و در همین کارزار به شهادت رسید (زرکلی، ۱۹۸۰م، ج ۲، ص ۳۰۵).

خزیمه از معدود شاعرانی بود که در اشعارش استدلال‌های منطقی به کار می‌برد، برای نمونه شاعر در ابیات ذیل، علاوه بر ذکر فضایل امام علی علیه السلام به بیان علت بیعت با حضرت می‌پردازد و می‌گوید:

إذ انحنُ بايعنا عتياً فحسبنا أبو حسن ممانخاف من الفتن
وجدناه أولى الناس بالناسِ أنة أطلبُ قریش بالكتاب وبالسنن
وان قریشاً لا تشق غباره إذا ما جرى يوماً على الضمر البدن
وصى رسول الله من دون أهله وفارسه قد كان في سالف الزمن

وَأُولَ مَنْ صَلَّى مِنَ النَّاسِ كُلِّهِمْ سَوَى خَيْرَةِ النَّسْوَانِ وَاللَّهِ ذُو الْمُنَنِ
وَصَاحِبِ كِبَشِ الْقَوْمِ فِي كُلِّ وَقْعَةٍ تَكُونُ لَهُ نَفْسُ الشَّجَاعِ لَدَى الذَّقَنِ
فَذَاكَ الَّذِي تَتَنَّى الْخِصَابَ بِاسْمِهِ أَمَامِهِمْ حَتَّى أُغَيَّبَ فِي الْكَفَنِ

(شریف المرتضی، ۱۹۹۳م، ص ۲۶۷)

ترجمه: بیعت‌مان با علی، ما را از فتنه‌ها مصون می‌دارد. او مقدم‌ترین مردم و عالم‌ترین قریش، به کتاب و سنت است. او وصی و پرچمدار پیامبر اکرم ﷺ است و در شجاعت همتایی ندارد. او به جز حضرت خدیجه، اولین کسی است که نماز به‌پا داشت و در هر جنگ و واقعه، امام و مقتدای مردم بود.

خُزَیْمَةُ بْنُ ثَابِتٍ، پیروی خود از امام زمانش را آشکارا و بی‌هیچ تردیدی اعلام می‌دارد؛ به همین سبب اشعار وی کاملاً شفاف و روشن است. این شاعر متعهد نه تنها در میدان شعر و شاعری پرچمدار دفاع از حق و حقیقت بوده، بلکه در میدان نبرد نیز همواره مدافع ولایت امام علی ﷺ بوده است. جنگ‌های جمل، صفین و دیگر نبردهای امام علی ﷺ خاطراتی از دلاورمردی‌های این رادمرد بزرگ را به خاطر سپرده، در حافظه تاریخ به ودیعه گذاشته است.

۷. قَیْسُ بْنُ سَعْدِ الْاَنْصَارِيِّ

در همین راستا، شاعر دیگری از تبار شاعران متعهد دوران صدر اسلام را باید به‌یاد آورد که مانند شاعران متعهد پیشین، شعر را ابزاری برای بیان حقیقت و تقویت باورهای ایمانی مردم دانسته، همواره در این راه بر آن تکیه کرده است. قَیْسُ بْنُ سَعْدِ بْنِ عُبَادَةَ الْاَنْصَارِيِّ از اصحاب جلیل‌القدر پیامبر اکرم ﷺ و از یاران باوفای

حضرت علی علیه السلام است که در زمان خلافت امام، ولایت مصر را بر عهده داشت و پس از شهادت امام با حضرت امام حسن مجتبی علیه السلام بیعت کرد و تا آخرین لحظات زندگی به امام مجتبی علیه السلام وفادار ماند (زرکلی، ۱۹۸۰م، ج ۵، ص ۲۰۶).

بسیاری از محققان و متکلمان پیشین، شعر قیس را سندی درخور اهمیت برای اثبات بسیاری از حقایق تاریخی به کار برده‌اند؛ برای نمونه شعر ذیل برای اثبات حدیث غدیر خم به فراوانی در کتاب‌های مختلف مورد استشهاد قرار گرفته است:

قُلْتُ لِمَا بَغَى الْعَدُوُّ عَلَيْنَا حَسْبُنَا رُبُّنَا وَنِعْمَ الْوَكِيلُ

حَسْبُنَا رُبُّنَا الَّذِي فَتَحَ التَّيْبَ سِرَّةً بِالْأَمْسِ وَالْحَدِيثُ يَطْوُلُ

وَعَلَى إِمَائِنَا وَإِمَامٍ لَسِيَّوَانَا أُنِى بِهِ التَّنْزِيلُ

يَوْمَ قَالَ النَّبِيُّ مَنْ كُنْتُ مَوْلَا هَذَا مَوْلَاةُ، خَطْبٌ جَلِيلُ

إِنْ مَاقَالَ النَّبِيُّ عَلَى الْأُمَّةِ حَتَّمْ مَا فِيهِ قَالَ وَقِيلُ

(کراچکی، ۱۳۶۹، ص ۲۳۴)

ترجمه: هنگام تجاوز دشمن، به خداوند متعال پناه برده‌ایم، همان خدایی که بصره را فتح کرد. بنا به گفته قرآن کریم علی، امام ما و امام همه مردم است. پیامبر اکرم صلی الله علیه و آله فرمود: هر کس من مولای او هستم، علی مولای اوست و فرمان پیامبر لازم الاجراست و جای تردید در آن نیست.

قیس بن سعد در شعر دیگری پیش از جنگ جمل، امامت حضرت علی علیه السلام را یادآوری می‌کند و با استدلال‌های منطقی، مردم را به پیروی از ایشان فرا می‌خواند:

رَضِينَا بِقَسَمِ اللَّهِ إِذْ كَانَ قَسَمُنَا عَلِيًّا وَابْنَاءَ الرَّسُولِ مُحَمَّدٍ

وَقُلْنَا لَهُمْ أَهْلًا وَسَهْلًا وَمَرْحَبًا
 تَمُدُّ يَدَيْنَا مَنْ هَوَىٰ وَتَوَدُّدٍ
 فَمَا لِلزَّبِيرِ النَّاqِضِ الْعَهْدِ حُرْمَةٌ
 وَلَا لِأَخِيهِ طَلْحَةَ فِيهِ مِنْ يَدٍ
 أَتَاكُمْ سَلِيلُ الْمُصْطَفَىٰ وَوَصِيَّهُ
 وَأَنْتُمْ بِحَمْدِ اللَّهِ عَارِعَنْ الْهَدْيِ
 فَمِنْ قَائِمٍ يَرْجَىٰ بِخَيْلٍ إِلَى الْوَعَىٰ
 وَسُمْ الْعَوَالِي وَالصَّفِيحِ الْمُهَنْدِ
 يَسْوَدُ مَنْ أَدْنَاهُ غَيْرُ مُدَافِعٍ
 وَإِنْ كَانَ مَا نَقَضِيهِ غَيْرُ مَسْوُودٍ
 فَإِنْ يَكُ مَا نَهَوَىٰ فَذَاكَ تُرِيدُهُ
 وَإِنْ نَخَطُ مَا نَهَوَىٰ فَغَيْرُ تَعَمُّدٍ

(امینی، ۱۹۷۷، ج ۲، ص ۷۷)

ترجمه: از حظ و بهره‌ای که خداوند متعال برای ما منظور و مقدر فرموده، راضی و خرسندیم. علی و فرزندان پیامبر اکرم صلی الله علیه و آله حظ و بهره مایند. از آنان استقبال می‌کنیم و دست دوستی به سوی آنها دراز می‌نماییم. زبیر و طلحه که پیمان شکسته‌اند، حرمتی ندارند. وصی پیامبر به سمت شما آمده است، در حالی که شما به جنگ او شتافتید. اگر خواسته ما محقق شود، پیروزیم و اگر فراتر رویم، ناخواسته خواهد بود.

۸. سعید بن قیس همدانی

از جمله شاعران نامدار و مشهور دوران صدر اسلام که رئیس قبیله همدان و از یاران وفادار و مخلص امام علی علیه السلام بوده، سعید بن قیس همدانی است. وی در بسیاری از جنگ‌های امام علی علیه السلام شرکت داشته، از خود شجاعت بی‌نظیری نشان داده است. سعید سرانجام در ماه صفر سال ۳۸ هجری به شهادت رسید.

با توجه به جایگاهی که سعید در قبیله خود داشت، اشعار وی تأثیر بسزایی در افراد این قبیله می‌گذاشت؛ از این رو قبیله همدان یکی از قبایل شیعی و پیرو امام امیرالمؤمنین علی علیه السلام به شمار می‌رفت.

سعید بن قیس همدانی اشعار متعددی در نبردها و جنگ‌های مختلف سروده است که مشهورترین و معروف‌ترین آنها اشعار ایشان در جنگ صفین است. وی در یکی از این اشعار به صراحت اعلام می‌کند پیروی از خط مشی علی علیه السلام همان هدایت واقعی است و پیروان راستین علی علیه السلام رستگاران واقعی‌اند:

أَلَا أَبْلَغُ مَعَاوِيَةَ أَبْنِ حَرْبٍ وَرَجْمَ الْغَيْبِ يَكشِفُهُ الْيَقِينُ
بِأَنَّا لَنَنْزَالُ لَكُمْ عِدْوًا طَوَالَ الدَّهْرِ مَا سَمِعَ الْحَنِينُ
أَلَمْ تَرَ وَالْيَنَاءَ عَلَيْنَا أَبِ بَرٍّ وَنَحْنُ لَعَبْنُونُ
وَأَنَّا لَنَرِيذُ سِوَاهُ يَوْمِيًّا وَذَاكَ الرَّشْدُ وَالْحِظُّ الْمَبِينُ
وَأَنَّ لَهُ الْعِرَاقَ وَكُلَّ كَبْشٍ حَدِيدَ الْقَرْنِ تَرْهَبُهُ الْقُرُونُ

(بغدادی، ۱۹۹۸م، ج ۸، ص ۷۸)

ترجمه: به معاویه بگویند تا ابد دشمن تویم و علی پدر ماست و ما فرزندان علی هستیم. هرگز جز علی نمی‌خواهیم و این همان نصیب و بهره‌ی والاست. تمامی دلاورمردان عراق فرمانبر اویند.

۹. قیس بن عمرو نجاشی

قیس بن عمرو نجاشی شاعر مشهور و نامدار خطه عراق، از جمله شاعران دوران صدر اسلام است که بارها و بارها در اشعارش، امام علی علیه السلام را خلیفه و جانشین به حق

پیامبر اکرم ﷺ اعلام کرده است. وی در یکی از آن اشعار، حکم علی ﷺ را همان حکم پیامبر ﷺ معرفی نموده، آن را لازم‌الاجرا دانسته است:

رضینا بما یرضی علی لنا به و إن کان فیما یأت جدع المناخِرِ

وصی رسول الله مِن دون أهله و وارثه بعدَ العمومِ الأكابرِ

(منقری، ۱۴۱۸ق، ص ۱۳۷)

ترجمه: هر آنچه علی ﷺ برای ما بیسندد، مورد قبول ماست؛ هرچند سخت و دشوار باشد. او وصی پیامبر اکرم ﷺ و وارث اوست.

نجاشی، امام علی ﷺ را یگانه مردی می‌داند که هیچ‌کس یارای رسیدن به مقام او را ندارد. رشک‌بران و حسودان هرگز به مجد و عظمت ایشان نخواهند رسید:

واعلم بأن علی الخیر من نقر مثل الأهلۃ لایعلوهم بشر

لا یرتقی الحاسدُ الفضبانُ مجدَّهُمُ مادام بالحزنِ مِن صمائمها حَجَرُ

(همان، ص ۳۷۳)

این شاعر در توصیفی دیگر، امام علی ﷺ را در عمل به فرمان خدا و حفظ حقوق و پیمان‌ها، بسیار مصمم و سخت‌کوش معرفی می‌کند. او می‌گوید:

إنسی إخالُ علیاً غیر مرتدع حتی یؤدی کتابُ الله و الذمُّمُ

(همان، ص ۳۷۲)

نجاشی در راستای تعهد شعری‌اش، از کرده مردم تعجب می‌کند و افسوس می‌خورد که چرا مردم عراق از امام علی ﷺ نافرمانی می‌کنند؛ امامی که از سوی خداوند متعال به رهبری مردم برگزیده شده است؛ حال اینکه مردم شام از یک بیدادگر ظالم چون معاویه فرمان می‌برند:

أیعیسی إماماً أوجب الله حقَّه غلینا و أهلُ الشام طوعَ لطاغیه

(همان، ص ۴۵۳)

۱۰. بشارت بن مَعْقِد شنی

دیگر شاعر معروف عراق در دوران خلافت امام علی علیه السلام، بشر بن معقذ، معروف به اعور شنی است. این شاعر نام آور در دو جنگ جمل و صفین شرکت داشته، اشعار فراوانی در این نبردها سروده است. شنی در یکی از این اشعار، فضایل و مناقب امام علی علیه السلام و دو فرزند برومندش امام حسن و امام حسین علیهم السلام را به زیباترین وجه به تصویر می کشد:

أَبَا حَسَنٍ أَنْتَ شَمْسُ النَّهَارِ وَ هَذَا فِي الْحَادِثَاتِ الْقَمَرِ

وَ أَنْتَ وَ هَذَا حَتَّى الْمَمَاتِ بِمَنْزِلَةِ السَّمْعِ بَعْدَ الْبَصَرِ

وَ أَنْتُمْ أَنْاسٌ لَكُمْ سُورَةٌ تَقْصُرُ عَنْهَا أَكْفَ الْبَشَرِ

يَخْبِرُنَا النَّاسَ عَنِ فَضْلِكُمْ وَ فَضْلِكُمْ الْيَوْمَ فَوْقَ الْخَبَرِ

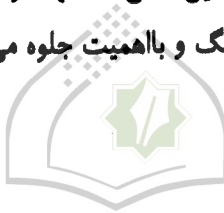
(همان، ص ۴۲۶)

ترجمه: ای علی! تو آفتاب روزی و این دو (امام حسن و امام حسین علیهم السلام) ماه هستند و شما تا ابد، مانند گوش و چشم هستید. شما خاندانی هستید که جایگاهی بلند و دست نیافتنی دارید. مردم از فضل شما خبر می دهند، در حالی که فضل شما بالاتر از هر خبر است.

نتیجه

آنچه از بررسی اشعار متعهدانه ده تن از برجسته ترین شاعران دوران صدر اسلام به دست آمد، نشان می دهد: این شاعران بر حقانیت امام علی علیه السلام در رهبری جامعه اسلامی به عنوان جانشین پیامبر اکرم صلی الله علیه و آله تأکید داشتند و این حقیقت انکارناپذیر را

که پایه اصلی شعر متعهد شیعی به شمار می‌آید، در قالب‌های مختلف و در مناسبت‌های گوناگون و با ذکر فضایل و مناقب امام بیان می‌کردند. نکته قابل توجه اینکه؛ این حقیقت، علی‌رغم فشارهای سیاسی حاکم در آن دوران، بسیار شفاف و روشن و به دور از هرگونه ملاحظه‌کاری اظهار می‌شده است و این نشان از آن دارد که شاعران متعهد به عنوان نمایندگان و سخنگویان بخش عظیمی از مردم، اعتقادات و باورهای مردم را منتقل می‌کردند، نه دیدگاه‌های شخصی خود را؛ بنابراین شاعران متعهد نقش بسزایی در گسترش و تعمیم اصول ایمانی و آموزه‌های اهل بیت علیهم‌السلام داشتند؛ و این نقش نه تنها در گذشته حائز اهمیت بوده، بلکه امروزه نیز این نقش همچنان پررنگ و بااهمیت جلوه می‌کند.

مرکز تحقیقات کامپیوتر علوم اسلامی

منابع

۱. ابن ابی الحدید، عبدالحمید بن هبة الله، شرح نهج البلاغه، تحقیق محمد ابوالفضل ابراهیم، القاهرة: دار احیاء الکتب العربیه، ۱۹۵۹م.
۲. ابن شهر آشوب، محمد بن علی، معالم العلماء، نجف: المطبعة الحیدریه، ۱۹۶۱م.
۳. ابن میمون، محمد بن المبارک، منتهی الطلب من أشعار العرب، تحقیق الدكتور محمد نبیل الطریفی، بیروت: دار صادر، ۱۹۹۷م.
۴. ابوالفرج الاصفهانی، علی بن الحسین، الأغانی، بیروت: دارالفکر، ۱۹۹۵م.
۵. امینی، عبدالحسین، الفیدر فی الکتاب و السنّة و الأدب، بیروت: مؤسسة الأعلمی، ۱۹۷۷م.
۶. بغدادی، عبدالقادر، خزانه الأدب، بیروت: دار الکتب العلمیه، ۱۹۹۸م.
۷. زرکلی، خیرالدین، الأعلام، بیروت: دار العلم للملایین، ۱۹۸۰م.
۸. شریف الرضی، محمد بن الحسین، خصائص الأئمة، تحقیق محمد هادی الامینی، مشهد: مجمع البحوث الإسلامیه، ۱۴۰۶ق.
۹. شریف المرتضی، علی بن الحسین، رسائل المرتضی، قم: دار القرآن الکریم، ۱۴۱۰ق.
۱۰. _____، الفصول المغتارة، بیروت: دار المفید، ۱۹۹۳م.
۱۱. شیخ المفید، محمد بن محمد، الإرشاد، بیروت: دار المفید، ۱۹۹۳م.
۱۲. _____، الإمامی، قم: جماعة المدرسین، ۱۴۰۳ق.
۱۳. طوسی، محمد بن الحسن، رجال الطوسی، تحقیق جواد القیومی الاصفهانی، قم: مؤسسة النشر الإسلامی، ۱۴۱۵ق.
۱۴. قمی، محمد بن الحسن، العقد النضید و الدر الغرید، قم: دار الحدیث، ۱۴۲۳ق.

۱۵. کراچی، محمد بن علی، کنز الفوائد، قم: مکتبه المصطفوی، ۱۳۶۹.
۱۶. کعب بن زهیر، دیوان کعب بن زهیر، تحقیق علی فاعور، بیروت: دار الکتب العلمیه، ۱۹۸۷ م.
۱۷. منقری، نصر بن مزاحم، وقعة صفین، تحقیق و شرح عبدالسلام محمد هارون، قم: مکتبه آیه‌الله العظمی المرعشی النجفی، ۱۴۱۸ ق.
۱۸. نابغه الجمعدی، دیوان النابغه الجمعدی، حقه الدكتور واضح الصمد، بیروت: دار صادر، ۱۹۹۸ م.
۱۹. یعقوبی، احمد بن ابی یعقوب، تاریخ یعقوبی، بیروت: دار صادر، [بی تا].

مرکز تحقیقات کامپیوتر علوم اسلامی